

”DOCH HAT AUCH TEUTSCHLAND DICH ZUR BÜRGERIN ERKOHREN”

Sophia Elisabet Brenner, en tillfällesdiktare med
kontakter fjärran och nära

av Valborg Lindgärde

I Tyska församlingen i Stockholm registrerades den 5 maj 1659 dopet av det nyfödda flickbarnet Sophia Elisabet Weber. Fadern Niclas Weber var handelsman, en av de många tyskar som invandrat till Sverige och som kom att få sin näring i den växande huvudstaden. Modern, Christina Spoor, var inte heller hon född i Stockholm; hon härstammade från Luleå men hade som ung vistats i Tyskland innan hon återvände till hemlandet. Naturligtvis talades tyska i hemmet på Österlånggatan. Det var det språk som Sophia Elisabet, liksom hennes båda yngre systrar växte upp med och som skulle bli en tillgång i hennes liv som skald och efterfrågad tillfällespoet. I den välrenommerade Tyska skolan på Tyska skolgård inte långt hemifrån lärde hon sig läsa och inte minst skriva tyska – och därtill latin. Det tyska språket kom att vara lika självklart och levande som det svenska för den unga kvinnan med författarambitioner. Hon var således, liksom flera av sin tids poeter, naturligt tvåspråkig, och som poet och lärd hade hon som ideal att behärska flera språk.¹

Sophia Elisabet Weber, mera känd under maken Elias Brenners efternamn, kom att få femtio verksamma skaldeår.² Hennes rykte vandrade långt utanför Sveriges gränser, besö-

kare kom fjärran från, eloger skrevs till hennes ära och verk av hennes hand var efterfrågade vid viktiga tillfällen som bröllop och begravningar. Det skall väl sägas, att förutsättningarna för denna berömmelse var sällsynt goda. Vår första kvinnliga skald växte kort sagt upp i rätt tid, på rätt plats och i rätt sammanhang, och hon gifte sig dessutom med rätt man, som skaffade henne god litteratur och betydelsefulla kontakter. Hon var begåvad och hon blev lärd, mottagen med nationell stolthet i stormakten Sverige som länge saknat en motsvarighet till andra länders lärda kvinnor såsom Anna Maria van Schurman och madame de Scudéry.

Jag vill i denna artikel visa på betydelsen av Stockholms mångkulturella och flerspråkiga miljö för Sophia Elisabet Brenner som skald. Jag kommer också att, med inblickar i en tillfällesdiktarens skrivarkverkstad, först ge exempel på dikter som tillkom i det större sammanhang som stormakten Sverige utgjorde, därpå presentera en beställning som tydligt var resultatet av att skaldens rykte vandrat vida. Men vi börjar i 1680-talets Stockholm, fortfarande huvudstad i ett rike som sedan århundraden omfattade Finland och som i 1600-talets freder upplevt en kraftig territoriell expansion, viktig inte minst på det kulturella området.

Kartuschen ovanför porten till Österlånggatan 10 är idag densamma som när familjen Weber en gång bodde där. (Foto: Torbjörn Sundquist)

Sophia Elisabet Brenners Stockholm

Stockholm som en rik kulturmiljö under 1600-talets sista årtionden, mycket tack vare en varierad och i många fall ekonomiskt välbärgad internationell befolkning, borde bli föremål för samlat intresse hos forskare inom olika discipliner – ekonomhistoriker, demografer, germanister, konst- och litteraturhistoriker för att nu nämna några. Den förhärskande bilden av en huvudstad, som somnade in då drottning Kristina lämnade tronen och landet 1654 för att inte vakna på oerhört länge, skulle då säkerligen revideras. För en ung skald var det mångkulturella Stockholm en stimulerande miljö, den hade givit henne två modersmål och den gav henne viktiga impulser liksom betydelsefulla kontakter på vägen till berömmelse.

Hur stor den tyska befolkningen var i stormaktstidens Stockholm vet vi inte exakt, men

några uppgifter finns att tillgå. År 1639 hade man börjat med en Dop- och vigselbok för den tyska församlingen, vilket gör en beräkning möjlig. För åren 1641–1700 var ett genomsnittligt antal dop per år 120–150 och det årliga antalet vigslar 30–40. Åren 1700–1751 minskade antalet till 80–110 dop och 20–30 vigslar per år.³ En felkälla ligger i detta att den tyska församlingen inte var en territoriell församling. Många av dess medlemmar kunde därför vigas i andra kyrkor eller döpa sina barn i andra församlingar. Den tyska församlingen saknade länge också kyrkogård, men uppgifterna om dop och vigslar ger dock en uppfattning om församlingens storlek. Viktigare ändå är detta att tyskt språk och tysk kultur länge behöll en dominerande ställning. Jan Drees, som i sin genomgång av tyskspråkig tillfällesdiktning i Stockholm mellan åren 1613 och

1719 också ger en god översikt över den tyska minoriteten som kulturmiljö under dessa år, menar att tyskarna längre än andra invandrargrupper bevarade sin egen kultur och sitt eget språk. Det var först vid 1700-talets mitt som de gav upp ”ihre kulturelle Eigenständigkeit”, menar han.⁴

Det är självklart att den litteratur som tillkom i Sverige vid tiden för Sophia Elisabet Brenners verksamhet inte enbart var avfattad på svenska. Svensk litteratur på tyska är ett fenomen på knappt hundra år, levande under perioden 1630–1730, konstaterar Heiko Uecker i en artikel, betitlad just ”Schwedische Literatur deutsch”.⁵ Med stöd av de undersökningar av tyskspråkig tillfälleslitteratur i Stockholm som Drees utfört, ser han en blomstringstid under 1600-talets tre sista decennier, alltså under den period då Sophia Elisabet Brenner träder fram på den litterära scenen. Det var då den ekonomiskt bärkraftiga delen av befolkningen fanns i eller i anslutning till den tyska församlingen, och det var här tillfällesdikternas adressater stod att finna. För den svenskspråkiga tillfällesdiktens del kom kulmen först ungefär hundra år senare.

Uecker betonar det faktum att ingen språk-patriotisk motsättning förelåg mellan att använda tyska, eller för den delen andra europeiska språk, och svenska. Inte heller för Sophia Elisabet var detta en konflikt. Latinet kom hon att med stor briljans använda för kommunikation, muntlig såväl som skriftlig, men som latinpoet träder hon tillbaka för att ägna modersmålet sin skaldehyllning. Hon var uttalat språkpatiot, vilket på intet sätt lade hinder i vägen för henne att skriva poesi också på tyska. Hon hade kunnat säga med Samuel Columbus: ”Tyskan ok Swenskan äre i grund alt-ett Språk [...] Systrar, huars Faar ok Moor äre längst döde”.⁶ För Brenner hade detta en djupare innebörd än för många av hennes manliga diktarkolleger, vars resor och vistelser vid utländska lärosäten kunde innebära även en språklig förkovran; visserligen verkar det

som om hon vid åtminstone ett tillfälle besökt Tyskland, men för övrigt var hon som kvinna hänvisad till hemmet och det nära, det var här hon blev förtrogen med systerspråket, genom barndomens vardagliga samtal, genom vuxenlivets umgänge och genom läsning.⁷ I hennes och makens hem fanns gott om tysk litteratur, och tyskspråkiga författare var representerade såsom Philipp von Zesen och Paul Fleming. Dessutom ägde huset en bok som säkerligen studerades, nämligen Johann Peter Titzens *Zwey Bücher von der Kunst hochdeutsche Verse und Lieder zu machen* från 1642.

Det var under sina tidiga skaldeår som hon flitigast gjorde bruk av sitt tyska språk, kanske på grund av att adressaterna då i större utsträckning stod att finna bland de tysktalande. På tyska finns 34 dikter bevarade, däribland några andaktslitterära texter.⁸ Av dessa är 22 stycken, alltså de flesta, skrivna före 1700, medan sex är skrivna mellan 1700 och 1719 och sex på 1720-talet.⁹ Val av språk i tillfällesdikten var säkerligen inte tillfälligt, det var funktionellt i den mening att det styrdes av mottagarens språkliga tillhörighet. Ofta bestämdes språkvalet också av en medveten hänsyn till retorikens krav på *aptum*, det i sammanhanget lämpliga.¹⁰ Några av Brenners senare tyskspråkiga tillfällesdikter är, som exempel härpå, tillkomna i samband med att Friedrich av Hessen 1715 blev Ulrika Eleonoras gemål och senare såsom Fredrik I landets regent.

Det tyska språket var, som framgått, inte ett främmande språk i Stockholm under Sophia Elisabet Brenners tid, men hon var inte heller en främling i det tyska språkområdet. När Christian Friedrich Weichmann, tysk jurist och diktare, år 1723 och 1726 gav ut andra och tredje delen av *Poesie der Niedersachsen*, nu med bidrag från ett vidare geografiskt område än Hamburg, denna ”Haupt-Sitz der Nieder-Sächsischen Musen” som utgivaren själv formulerade det, förde han in inte mindre än nio av Brenners tyska dikter.¹¹ Och den kanske allra första hyllning på vers som överlämnades

till den unga frun i hemmet på Österlånggatan hade sänts från Lübeck, från en Paulus Striccerius, som den 10 november 1683 undertecknade ett versifierat brev på tyska och bifogade två korta eloger på latin. Hur ryktet om en ny svensk skald nått honom vet vi inte, kanske hade han beundrande läst hennes uppvaktning då hennes syster Maria i april detta år gift sig med Bartholomeus Klüwer. ”Du är visserligen född i Sverige, det tror jag när du nu säger det.” Ungefär så skriver Striccerius i sitt brev nummer två den 8 april 1686. ”Doch hat auch Teutschland dich zu Bürgerin erkohren”, fortsätter han med en formulering som blivit rubrik för denna artikel, och han förtydligar: ”Du bist nicht fremde hier/ du kanst mit Teutschen reden”.¹²

Tyska skolan och den tyska församlingen som inspirerande kultursammanhang

I sin på tyska avfattade levernesbeskrivning, tryckt i *Poetiske Dikter* 1732, ger Sophia Elisabet Brenner en god bild av barndomens skolgång, först i Tyska skolan, sedan under informators ledning i hemmet. ”Jn obedachter Schule waren neben mir ongefehr 6. oder 7. Knaben, und ausser mich kein einzig Mägdlein”, skriver hon. Uppenbarligen ansåg föräldrarna Weber det vara viktigt att kosta på den begåvade äldsta dottern god bildning, eller åtminstone grundläggande färdigheter. Det var förvisso inget unikt i borgerskapets kretsar av handelsmän och burget yrkesfolk, men i Tyska skolan på 1660-talet var tydligen Sophia Elisabet den enda flickan.

Skolan hade fått sina privilegier i början av 1600-talet och sedan utvecklats snabbt till en skola, känd för hög kvalitet på undervisningen.¹³ Den blev i själva verket stadens enda högre läroanstalt med kunniga lärare, och även icke tyska familjer sände därför sina barn dit.¹⁴ Vilka gossarna var, som här undervisa-

des samtidigt som Sophia Elisabet, vet vi inte men tänkbart är att en av dem hette Niclas eller Nils Keder, född samma år som flickan Weber och son till den förmögne handelsmannen med samma namn, Niclas Keder, en av Tyska församlingens ekonomiska stöttepelare.¹⁵ Den unge Nils Keder kom att bli nära vän i familjen Brenner och Elias Brennars nära medarbetare i modevetenskapen numismatik. Enligt egen utsago var han därtill Sophia Elisabets lärare i franska och italienska. Som god latinskald torde han ha varit en stimulerande samtalspartner även då det gällde de lärdes språk – bland hans efterlämnade handskrifter finns bevarade resultat av deras nära samarbete liksom åtskilliga hyllningsdikter riktade till både Elias och Sophia Elisabet.¹⁶ I flera fall kan man konstatera att Sophia Elisabet uppmärksammade personer med anknytning till kollegiet i Tyska skolan. Till sin forne lärare Zellin, som tragiskt drunknade 1676, skrev hon en dikt på latin. Långt senare skulle en av Gottfried Leibniz rapportörer vid namn Greiffencrantz i ett brev avslöja att han i ungdomen känt Elias Brennars hustru och att han i förvar hade denna hennes dikt på latin – med den nye lärarens korrigeringar.¹⁷

Bland dem som samlades till gudstjänst i S:ta Gertruds kyrka finner vi åtskilliga som förekommer i kretsen runt makarna Brenner. Det är hantverkare och handelsmän, men även konstnärer och kopparstickare, de senare inte sällan en gång verksamma i den framstående konstnärsmiljön i Amsterdam. Elias Brenner samarbetade självfallet som konstnär och numismatiker med åtskilliga av dem. Viktigare ändå i detta sammanhang är dock att uppmärksamma de impulser vi kan finna i Sophia Elisabet Brennars diktning från denna rika kulturmiljö. Hennes renodlat andaktslitterära dikter är inte många, men är de inte avfattade på tyska såsom bönerna inför en förlossning och tacksägelsen då den är överstånden, så visar de ändå tydligt på ett genreberoende med den tyska litteraturen. Den omfattan-

de passionsdikten är ett utmärkt exempel på detta. Mer om den i det följande. Här vill jag stanna inför en genre som Sophia Elisabet Brenner förefaller vara ensam företrädare för i äldre litteratur på svenska, men som förekommer allt oftare i Europa, nämligen *explanatio frontispicii*, en förklarande text, gärna i bunden form, av den frontespis som ofta kom att föregå själva titelbladet av en skrift, i belärande eller uppbyggligt syfte.

En sådan påkostad frontespis finner man i *Biblia* 1703, den som ofta brukar kallas Karl XII:s bibel. Jan van den Aveelen, en av de skickliga kopparstickare som kommit till Sverige från Nederländerna, tecknade och gravade den, och Sophia Elisabet Brenner författade en lång uttydning av den på alexandriner som sedan kom att inleda hennes diktsamling 1713; hon kunde knappast ha tänkt sig att den skulle ingå som tryck i praktbibeln, men med okänd hand finns den inskriven på de tomma bladen i ett bibelexemplar som gick på en bokauktion för några år sedan. Inför en senare bibelutgåva 1711 i betydligt mindre format utfördes ett nytt stick med samma motiv, denna gång av Johan Spiegelberg, en annan av de kopparstickare som kommit till Sverige. Några som köpte *Poetiske Dikter* 1713 kostade på bandet även detta kopparstick, vilket var klokt; Brenners *explanatio* står aningen ensam utan vidstående bild, och frontespisen kunde behöva sin förklaring.

Nu var detta inte första gången Sophia Elisabet Brenner gav prov på genren, ett par tidigare exempel finns.¹⁸ Men var hämtade hon förebilden? Ett hypotetiskt svar står att finna i en *Haus- und Kirchen Andacht*, tryckt i Stockholm 1675 och avsedd för den tyska menighetens bruk. Andaktsboken ombesörjdes av Christoph Reusner (1639–1698) som var tredje generationen bokbindare i Stockholm, i många fall just med den tyska församlingen som uppdragsgivare.¹⁹ I vackert skinnband med guldsnitt har här samlats ungefär 480 psalmer ur framför allt den tyska psalmskat-

ten, och därtill 133 sidor med böner för den dagliga andakten. Boken med det behändiga oktavformatet har som ett vikt blad en frontespis, ett kopparstick utfört av Herman Padt Brugge, och på följande blad en ”Erklärung des Kupferbilds”.²⁰ Kanske andaktsboken från Reusners bokbinderi med en frontespis och en versifierad förklaring inspirerade den unga blivande skalden; när andaktsboken kom på nytt igen 1683 – med den förklarande dikten men möjligen utan frontespisen – hade Sophia Elisabet Weber, som hon då fortfarande skrev sig, börjat sin skaldebana, och det är uppenbart att hon dessa år prövade olika genrer och versformer.²¹ Ur den tyska församlingens andliga och kulturella liv kunde hon hämta inspiration och kunnande.

De många dikter som Sophia Elisabet Brenner riktade till olika personer i sin samtid visar på kontakter och nätverk som var viktiga såväl för henne som för maken. Magnus Gabriel De la Gardie hade varit Elias Brenners välgörare, och åtskilliga medlemmar av hans familj och släkt uppmärksammades av hustrun vid skilda tillfällen. En del nätverk hakar i varandra, och i ett sådant angränsande sammanhang finner vi Maria Aurora Königsmarck, hennes syster Amalia och deras kusiner De la Gardie, framför allt Ebba Maria. Härmed förs vi inte bara in i Stockholms tysktalande befolkning utan även till den nordtyska delen av den svenska stormakten.

En begravning i Stade

Den 19 januari 1691 begravdes under övlig pompa och ståt två medlemmar av huset Königsmarck i familjegraven i S:ta Maria kyrka i Stade. Det var högste befälhavaren över den venetianska krigsmakten, greve Otto Wilhelm Königsmarck, som dukat under för ”en öfvermåttan stark feber” i september 1688 på den venetianska flottan utanför fästningen Negroponte i Grekland, och det var brorsonen Carl Johan som, i tjänst hos sin farbror, hade dött

Erklärung des Kupferbilds.

Hier hängt das Theure Bild / umb
 unsre schuld bedrenget /
 Dran unsre Seligkeit und alle wol-
 fahrt hängt :
 Umb unsrer Sünden last/hänge hier
 am Kreuzes Stam/
 Der wahre Mensch und Gott / der
 Len/ und Gottes Lamb.
 Rein Andachts-Geist/ noch hand kã die-
 ses würdig fassen/
 Kein Sinn begreiffet diß / es muß ihn
 aller massen
 Der feste Glaube ziehn zu diesem
 Theuren Bild /
 Lieb' Hoffnung und Gedult / seyn neben
 dem der Schild/
 Darin er sich Vergnugt. Vollkom-
 nes Heil und leben/
 Herr Jesu / laß mich auch durch An-
 dachts Brunnst erheben
 Zu diesem süßen Zweck. Mehr' un-
 sres Glaubens Licht/
 Schaff das uns liebes - Brunnst/und
 Hoffnung nie gebricht.

NB,

Die eingeschlichene druckfehler wird
 der Günstige Leser geneigt zu ver-
 bessern wissen.

Frontespisen i Gottselige Haus- und Kirchen Andacht föreställer den korsfäste, tecknad på en duk framför vilken en person knäfaller i bön och andakt. Den vidstående dikten utvecklar motivet för att i en avslutande bön fästa läsarens uppmärksamhet vid det brinnande ljuset i den knäfallande personens hand: "Mebr' unsres Glaubens Licht [...]", fritt översatt: "förmå vår tro, låt vår kärleks låga aldrig slockna, vårt hopp aldrig komma på skam". Man kan lägga märke till tavelramen, vilken förlänar bilden karaktär av altarmålning. (Foto: Kungl. biblioteket)

två år tidigare vid endast 27 års ålder, även han i en hetsig feber.²² Familjen Königsmarck bodde vid Schmiedestraße i Stade och i det slott strax utanför staden, Agathenburg, som den rike och inflytelserike Hans Christoffer Königsmarck, Otto Wilhelms far, låtit bygga som guvernör över Bremen och Verden. Nu begravdes två av familjens manliga medlemmar, och tidens *pompa funebris*, som denna begravning i stort mått gav prov på, kan avläsas av bevarade räkenskaper.²³ Carl Johan Königsmarck dog ogift, men Otto Wilhelms änka, Catharina Charlotta De la Gardie, dotter till Magnus Gabriel De la Gardie och Maria Eufrosyne, kunde ombesörja beställning av dyrbara bårkläden, kostbara kistor och allt annat som hörde till förberedelserna.

Till begravningens pompa räknades även detta att den dödes minne skulle hugfästas, hans ära prisas. Kungliga biblioteket äger en samling minnes- och gravskrifter över Otto Wilhelm och Carl Johan Königsmarck från åren 1690 och 1691. De är förmodligen samlade av historikern och samlaren Anders Anton von Stiernman, vars exlibris finns på främre pärmens insida.²⁴ Bland de sammanlagt 16 skrifterna, några författade av präster i Stade, finns två dikter på italienska, en sonett och en madrigal, som Sophia Elisabet Brenner skrev till detta tillfälle. Att italienska nu blev skaldens språk, och inte tyska, hade säkerligen sin grund i reglerna om socialt *decorum*.²⁵ Italienska – och franska – hade nämligen bland de moderna språken högre värde, väl lämpat för en högadlig begravning. Dessutom var det säkerligen angeläget för Brenner att som led i iscensättningen av henne som lärd skald dokumentera sin kunnighet i detta språk.

I samlingen finns även ett antal anonyma dikter, däribland några som Per Hanselli anger vara författade av Maria Aurora Königsmarck.²⁶ Tänkbart är att en del av de övriga dikterna utan författarnamn, inte endast de identifierbara, är tillkomna inom familjen, förmodligen skrivna av den språkkunniga och

musikaliska Maria Aurora, Carl Johan Königsmarcks syster. Här finns, för att nämna ett exempel, en tyskspråkig *Lied* för olika roller, tillägnad Otto Wilhelm Königsmarck. Den var, liksom troligen madrigalen, ämnad att framföras till musik i begravningsgudstjänsten, ”weiter werden hoch nach der Predigt diese Lieder gesungen mit der Musik”. Bortsett från de två separattrycken med Brenners gravdikter som saknar impressum men förmodligen lämnades till något tryckeri i Stockholm, är samtliga tryck från en officin i Stade.

En av dikterna i denna samling bär, i ett slags omedveten språkblandning, titeln ”Graaf-Schriftt öfwer Felt-Marschallcken Grefwe Königsmarck”. Det är en kort, svenskspråkig dikt som utan författarnamn står direkt efter Sophia Elisabet Brenners madrigal till Carl Johan Königsmarcks ära. Fältmarskalken var Otto Wilhelm, och de fyra raderna visar sig utgöra den enda dikt på svenska som, vad vi vet, Maria Aurora Königsmarck skrivit.²⁷ Hennes språk i de många bevarade dikterna var annars utöver tyska framför allt franska och italienska. Maria Aurora Königsmarck var född i Stade och hade upplevt sina barndomsår på slottet Agathenburg, men med sin mor Maria Christina Wrangel och sin syster Amalia hade hon flyttat till Stockholm 1680, där systrarna satte färg på hov och sällskapsliv. Efter systemens giftermål 1689 bodde hon kvar med modern i huset vid Munkbron fram till 1692 då hon, efter moderns död, sålde huset till den förmögne handelsmannen Olof Hansson Törne – som omedelbart överlät det till mågen Carl Piper – och flyttade till Hamburg.

Maria Aurora bodde alltså endast knappt tolv år i Stockholm, men hon hörde hemma i den svenska högadeln och hon växte upp inom den svenska stormaktens gränser. Av sin samtid uppfattades hon därför som en svensk skald, trots att hennes modersmål inte var svenska.²⁸ Det var nog så, att Maria Aurora Königsmarck inte heller behärskade svenska som skriftspråk, i synnerhet inte för poesi.

MADRIGALE.

Han dunque frà mortali
D'ingegno e di natali
La fortuna e virtù si sollevato ?
Adunque il Ciel t'ha dato
Quel cor, che con valor vinsel'etade ?
Sol per recar al mondo
Col tuo morir dolore,
Mentre tanta speranza in te si muore
Nel tuo April giocondo.
Ahi dura sorte ! immedicabil male !
Che l'immortal virtù non fa immortale.

Sophia E. Brenner.

Braaf-Schrift
öfwer Felt-Marskalkten
Brese Königsmarck.

Släct Afvound nu dyn Harm/ af döden bråfft och sach-
tat
Dj mins at Königsmarck/ har städz ditt Bång forachtat:
Han nögder med sin Gudh/ bekrönt af Heder doogh
Dj mit i Segers Lopp/ een sähligg ända toogh.

I madrigalens form begräts Carl Johan Königsmarck, med vars död i unga år så många förhoppningar stäckts. De sista båda raderna lyder i översättning: "O, håra öde, outplånliga skada, Som odödlig dygd ej gör odödlig." På trycket gavs rum åt Maria Aurona Königsmarcks anonyma gravskrift över farbrodern, fältmarskalk Otto Wilhelm Königsmarck. Möjligen illustrerar bladet ett samarbete två skrivande unga kvinnor emellan. (Foto: Kungl. biblioteket)

Men formulerade hon sig ändå inte en gång i bunden form på detta för henne främmande språk? Det är inte otänkbart att separattrycket med alster på italienska och svenska av två av samtidens berömda lärda kvinnor illusterar ett nära samarbete i författarverkstaden. Sophia Elisabet Brenner, som hade större säkerhet i sitt skrivande på svenska än på italienska, kan ha hjälpt Maria Aurora Königsmarck med hennes ”Graaf-Schrift” och i sin tur fått hjälp med italienskan, kanske även med den för Brenners del ovana madrigalformen.²⁹ Antagandet styrks av ett brev, bevarat i avskrift, där brevskrivaren, Sophia Elisabet Brenner, ber Maria Aurora om kritisk granskning av det italienska språket i sin hyllning till Amalia Königsmarcks bröllop 1689. Detta, skriver hon, är mitt första försök med detta språk. ”Därför”, heter det i översättning av brevet italienska, ”skickar jag mina kompositioner först till Er, så att de kan erfaras äran av Ers Höghets genomläsning”.³⁰ Det är fullt möjligt att deras samarbete fortsatte och avsatte spår i gravdikterna två år senare.

Om Sophia Elisabet Brenner och Maria Aurora Königsmarck blev vänner dessa år på 1680-talet, vet vi inte, men de var jämnåriga – Maria Aurora föddes i april 1662; ett jubileum i Stade uppmärksammar i år hennes betydelse – och de delade värderingar och litterära intressen. Spår av kontakter dem emellan tyder på att Maria Aurora Königsmarck torde ha betydtt en del i Sophia Elisabet Brenners liv. Som mycket ung skald uppvaktade hon henne, ”Det Höga och Förnäma Fruen-Timbret”, då Racines drama *Iphigénie* uppfördes vid hovet i början av år 1684. Den 22 juli 1687, då dagens namn var Maria Magdalena, gratulerade Sophia Elisabet med en namnsdagsdikt, vid sonen Mårten Brenners dop den 2 juni 1688 fanns Maria Aurora med som fadder, och en dotter, född 1691, fick heta Maria Aurora.³¹ En intressant uppgift lämnar Elias Brenner i ett brev som medföljer den dikt varmed man uppvaktade Henrik Peldanus och Helena Israelsdot-

ter Alftana vid deras bröllop i Storkyro 1689.³² Elias och Sophia Elisabet hade blivit bjudna men kunde inte komma; i stället, skriver Elias Brenner, har jag låtit ”min hustru upsättia en litjten Lyckönskningsskrift”, som man låtit trycka och nu skickar i 192 exemplar för att utdelas bland gästerna. Därtill översändes, framgår det, ett par handskar som hustrun ”med åtskilligt annat” fått ”till förärings” av Maria Aurora Königsmarck, som i sin tur fått dem från grevinnan Königsmarck i Venedig, det vill säga Catharina Charlotta De la Gardie.³³ Den ena skänkte en dikt, den andra ett par handskar, i bägge fallen gåvor för att befästa sociala positioner och möjligen vänskap.

År 1691 bodde Maria Aurora Königsmarck ännu kvar i Stockholm, de båda litterära damerna hade uppenbarligen kontakt, det stora sociala avståndet till trots, och deras gemensamma gravskrifter kan ha kommit till Stade som färdiga separattryck, kanske i Maria Aurras bagage och bekostade, får man förmoda, av henne.

”Man seer i fremmand land
är hennes namn bekant”.
En beställning österifrån

Vi har hittills rört oss företrädesvis i Stockholms tyska befolkningen och inom den svenska stormaktens gränser. Sophia Elisabet Brenner fick som poet uppleva i det närmaste ett halvt sekel av idog verksamhet. På 1720-talet, när de mörka krigsåren låg bakom, handlade mycket i skaldens liv – som i så många andras – om pengar. Elias Brenner hade dött 1717, och som änka hade hon en prekär ekonomisk situation. När Jacob Bircherod från Odense år 1720 var i Stockholm med anledning av fredsförhandlingarna, besökte han henne i hennes egenskap av berömd lärd kvinna och skald, känd även i Danmark.³⁴ Av brev hem till Fyn framgår att han mött en yrkesverksam författare som beklagar landets ”slette tilstand”, att allt är dyrt

och att ingen har råd att bidra till tryckning av de alster som skrivits; ”eet arck papiir koster 20 dahler kaabermynt til tryckeriløn”.³⁵ Något förbättrades nog privatekonomien, då hon efter påtryckningar fick ut makens inestående lön för åren 1714–1716, och därtill löfte om en författarpension av riksdagen 1723. Om detta löfte även innebar reda pengar vet vi nu inget om – några kvittenser har inte gått att finna.

Det ”slette tilstand” som fru Brenner beklagade då hon fick besök av Jacob Bircherod, som för övrigt fick ”twende vers, som hun self havde komponered, det eene paa Svensk, og det andet paa tydsk”, anas i förvecklingarna kring en beställning några år senare. Den gällde en minnesdikt över den avlidne tsar Peter, de många krigsårens förkroppsligade fiende. Bakgrunden är följande.

När Katarina, Peter den stores hustru i hans andra gifte, i Moskva i maj 1724 kröntes till kejsarinna och medregent, uppmärksammades detta även av Sophia Elisabet Brenner som besjöng händelsen på tyska alexandriner. Den 40 verser långa dikten sändes tillsammans med ett brev, också det på tyska och daterat den 18 maj 1724. ”Det är i sanning inte en ringa förmåtenhet att jag, som en enkel, främmande och Eders Majestet helt obekant ’Weibes Bild’, understår mig att sända och för Edra fötter lägga ner bifogade rim.” Ungefär så heter det i brevet från Stockholm, men brevskrivaren ursäktar sig med den tillfredsställelse hon känner av att en ”Person weiblichen Geschlechts” nu nått högsta världsliga ära och värdighet; den ger henne nämligen anledning att i högsta grad glädja sig å alla kvinnors vägnar. Också dikten som sådan hyllar Katarina som kvinna, i ordalag som påminner om kröningsdikten till Ulrika Eleonora fem år tidigare, den 17 mars 1719. Där ställdes den retoriska frågan om vi kan vänta oss att vår ”grund-förfallne Stat” kan sättas i stånd ”af spåde Qwinfolcks händer”, och svaret på den frågan blev i den dikten ett välformulerat ja. I den gamla diskussionen om kvinnans själ är av samma be-

skaffenhet som mannens eller inte, tar Brenner tillfället i akt att ta tydlig ställning.³⁶

Wi wete wäl hwad godt den Högste oß
förwarat
J Hennes Majestet, och hwad wi ha’ för hopp,
Fast han des dyra Siäl, ei utan orsak, parat
Med en behaglig, späd och deilig
Qwinfolcks-Kropp.
Det är ju lika godt af hwilkendera färgen,
En Styrman kläder har, ell’ hwad de ha’ för
namn,
Allenast han förstår, hur skeppet undan
bärgen,
Och utom faran förs, uti en säker hamn.
Wär kropp är annat ei än Siälens utan-foder,
Som hela skillnan giör emellan han och hon,
Hwad Siälen kommer wid, så är den lika
goder,
Ja lika stor ändå, hos mången Qwins-Person;

I dikten till den nykrönta ryska kejsarinnan 1724 för inte skalden in den diskussionen, men hon betonar att den Högste, för att lätta tidens tunga ok, ger världen ett märkligt exempel i det han använder sig av en kvinna:

Gott, der den Grundstein selbst zum Ehren
Thron und Tempel
Erbabne Keyserin! Dir dazumahl geleg
Zeigt ietzo aller Welt ein sonderbah *Exempel*
wie wunderbar sein Arm daß Radt der
Schickung regt,
Daß wen Es Jhm gefällt der Zeiten Joch zu
mildern
es Jhm und seiner Macht, an Mitteln nie
gebricht
Auch nachmahls wie vordem durch Klugen
Weibes bildern
Zu allgemeinem Heil viel gutes außgericht;

Nu kom denna hyllning att få ett intressant efterspel som visar på att avsändaren kanske inte var en så ”schlechtes frembdes und Eurer Mayt” gantz unbekantes Weibes Bild” som brevets ödmjuka och underdåniga tonfall gav vid handen. I slutet av detta år 1724 reste en rysk historiker och geograf vid namn Tatiščev

till Sverige för att studera landets bergshantering.³⁷ Han var en framstående administratör i tsarens tjänst och kunde därtill personifiera en del av Sveriges och Rysslands gemensamma och stormiga historia i det att han varit med i operationen mot svenskarna i slaget vid Narva 1700 och sedan sårats i slaget vid Poltava 1709. Nu kom han till Sverige som till ett allierat land; den så kallade Stockholmstraktaten, en defensivallians med Ryssland, hade undertecknats i februari detta år, och Karl Fredrik, hertig av Holstein-Gottorp (1700–1739), son till kungens älsklingssystem, var på väg att gifta sig med tsar Peters dotter Anna (1708–1728); vigseln kom att äga rum i maj året därpå.

Medan Tatiščev var i Sverige inträffade detta att tsar Peter dog. Dödsfallet inträffade den 28 januari 1725, och meddelandet nådde Stockholm den 12 februari.³⁸ I mars avlade Tatiščev besök hos Sophia Elisabet Brenner, sedan trettio år bosatt på Hornsgatan på Söder, för att förmä henne att skriva en hyllning över den hädangångne tsaren. Det fanns många som kan ha förmedlat denna kontakt, exempelvis Arvid Horn, riksråd och kanslipresident och förmodligen tillskyndare till att riksdagen 1723 välvilligt behandlat Sophia Elisabet Brennars anhållan om makens lön, kanske också den som kommit med förslaget om författarpension. Tatiščev sammanträffade i Stockholm även med Henrik Brenner, Elias Brennars kusin som blott några år tidigare återkommit efter en mångårig fångenskap i Moskva och nu var kunglig bibliotekarie. Vem kontaktpersonen än var, förefaller den berömda fru Brenner ha tvekat, inte så mycket av hänsyn till att hon en gång, då hon hyllade Karl XII med anledning av hans seger vid Narva, kallat tsaren, fienden, för ”den slavonske draken”, utan mer i besvikelse över utebliven reaktion på elogien till Katarina. Inget tack hade kommit, ingen dusör i någon form, och dikten hade inte kunnat förmedlas till trycket. Denna svala reaktion förmedlar Tatiščev hem till

St Petersburg och kan sedan återkomma med löfte om ersättning. Katarina hade bestämt att en present på 100 cervonnye skulle tillställas fru Brenner för hennes möda och att hon skulle föräras en guldmedalj som präglats över kejsarinnans kröning 1724. Som underlag för beställningen överlämnades så en förteckning över Peter den stores väldiga gärningar. I åtta punkter redogjordes för sådant som skalden borde begrunda, bland annat hans mod och den omdömesförmåga som han visat i kampen mot inre och yttre fiender, att han framgångsrikt främjat manufaktur och handel liksom att han bekämpat vidskepelse och att han skapat en handelsflotta på alla sina hav. Listan slår till sist fast tsarens trohet mot bundförvanter och vänner och detta att han överlämnat regeringsmakten åt hustrun.

Så kunde man i juni 1725 meddela att skalden slutligen samtyckt till att enligt anvisning skriva en hyllningsdikt till tsar Peters minne. Tatiščev önskade besked om dikten skulle tryckas i Sverige eller skickas i handskrift till St Petersburg för tryckning. Tryckningskostnader för 1 000 blad, skrev han, skulle inte överstiga 10 cervonnye.

Länge har man varit osäker på om någon av dessa dikter någonsin skrevs. Forskare, inklusive de fiktiva i Carina Burmans roman *Den tionde sånggudinman*, har förgäves sökt i ryska arkiv efter såväl minnesdikten över tsaren som hyllningen till kejsarinnan Katarina I. Men ibland är en forskares vardag inte endast slit och mödosamt sökande. Som av en händelse kan det inträffa att uppgifter eller texter plötsligt ligger framför ens ögon, att man hittar något väsentligt man tidigare förgäves sökt när man nu letar efter något annat eller att en oanad skatt utan förvarning tar plats i denna forskningsvardag. Den erfarenheten bekräftades för min del på nytt våren 2011 vid ett besök på Antikvariat Mats Rehnström på Jakobsgratan i Stockholm. Ett vackert band med *Poetiske Dikter* 1713 och 1732 visade sig innehålla även en handskriven samling texter.³⁹ ”Anhang Til

Anhang

Til Fru Sophia Elisabet Brenners
Poetiska Dikter.

Leid Cypresen

Wij Abströan

Ins Kniland Dürflaußigsten, Großmächtigsten

Rußens und Garren

PETER des Grossen

Aller Rußens Souverainen Kaiserlich,

an Din

Dürflaußigsten, Großmächtigsten aucho Angieranden

Warmittelten Kaiserin

Auß Stockholm überseant

von Hro Kaiserlichen Majestät

Allerdürfligsten Dinaren

Sophia Elis. Brenner.

Großmächtigsten! ob Glück zum Teil auß diesen Zeitlen
Mein wagar unigunge Zug, der allen Zeitlen standt
Der Lamen ungeracht von Junagimall Gündert milan,
nach sinem Angalstare sich lueket unwar wandt,
Der Hiramal Lau dir nicht gungforn uod wosfagen,
Din Giekrar Dornaustrast sin luebar unesser selam
gabiert in uninar Grist froledan oder zagan
Dan was Dein Sigiljal schustt Gist mit unphindlich sin.

Wia
Brenner

I ett vackert band i Antikvariat Mats Rehnström finns tillsammans med Sophia Elisabet Brenners tryckta diktsamlingar ett tillägg, en samling dikter och brev i avskrift. Den inledande dikten skrevs på beställning 1725 med anledning av tsar Peters bortgång, och denna avskrift är det enda beviset på att beställningen verkligen utfördes. (Foto: Antikvariat Mats Rehnström)

Fru Sophia Elisabet Brenners Poetiska Dikter” hade någon skrivit överst på första bladet av denna sammanställning med diverse dikter i avskrift och ett antal brev, några av dem tidigare okända.⁴⁰ Först bland dem alla var de eftersökta dikter som en gång sändes österut liksom det brev till Katarina som medföljde gratulationsdikten till henne. Minnesdikten över tsar Peter kom aldrig att tryckas i Sverige, antagligen inte heller i St Petersburg, och denna avskrift är det enda bevis på att Tatiščevs beställning faktiskt utfördes. Vem som suttit och skrivit av detta Brennermaterial vet jag inte, inte heller hur denne okände haft tillgång till texterna eller varför de inte togs med av Carl Ludvig von Schantz i diktsamlingen 1732. Men bandet har troligen en gång tillhört riksrådet, greve Carl Ehrenpreus, stor mynt- och boksamlare. Hans omfattande bibliotek gick efter hans död på auktion den 1 augusti 1761, och den tryckta auktionskatalogen förtecknar just Brenners *Poetiske Dikter*, båda samlingarna, liksom passionsdikten 1727. En uppgift tillfogas, som förbryllade mig då jag först såg den: ”Anhang til Fru Brenners Poetiska Dikter. *Mscr.*”⁴¹ Läsningen av gamla bokauktionskataloger gav nu utdelning och en ägare till det rikt utökade bandet kunde kanske identifieras.

Hur utformas då dikten ”Leid Cypressen”, den som på beställning skrevs över den döde tsaren? Adressaten är Katarina, tsar Peters änka och efterträdare på tronen. En bättre inblick i tillfällesdiktarens hantverk kan man knappast få. Från vers 31 i den sammanlagt 108 vers långa alexandrindikten, sjunges den döde tsarens lov, och det visar det sig att fru Brenner samvetsgrant och seriöst följt de anvisningar hon fått – även om det kunde vara smärtsamt. Vem före honom hade ansvar för så många härar? Vilken furste hade så vida utvidgat sitt rike? Vem skickade, till handelns fromma, skepp och folk till fjärran länder?

Wer war vor seiner Zeit ein Haupt so vieler
Heere?

Welch' Fürst hat sein gebiet so weit als Er
erstreckt?
Wer hat die *Casper*-See dem Nord- und
Weißen Meere
Vereinbart? Ja waß mehr, mit flotten fast
bedeckt?
Wer schickte Schiff und Volck, der
Handelschafft zum besten
in ferne länder auß? wer hat den Bau regiert,
Wer schaffte daß man jetzt mit Garten und
Pallästen
in Reußland prangen kan, aufs künstlichste
formirt?
Wer trieb den Adel an durch Reisen und
studiren
zu faßen, waß den Staat so nutzbar ist, als ziert,
Wer hat die *Nation* an Sitten und *manieren*
nach höchster möglichkeit verbeßert und
poliert?

I fråga efter fråga, sex gånger markerade med ett anaforiskt ”Wer”, riktas uppmärksamheten mot Peter den store. Han hade skapat en viktig handelsflotta, han hade stimulerat vetenskap och konst och han hade, heter det i anvisningarna skalden följer, fört Ryssland till en position bland världens kulturländer.

Som sista och åttonde punkt på listan som fru Brenner hade att följa anfördes detta att tsaren överlämnat regeringsmakten åt sin hustru (i Sverige hade ju förhållandet varit det omvända!). Kejsarinnan med ”Zepter in der Hand” är, enligt dikten, en kvinna med makt och ”Heldenhertz” om än ”im zartem Busen [i en mild barm]”. Därför kan då skalden i diktens slutrader till hela Ryssland förmedla *consolatio*, sorgediktens närmast obligatoriska ord av tröst:

Wisch Reuschland nur behertzt die Trähnen
von den Wangen [dina kinder]
waß güldne Zeiten sind vor deinen *Staat*
bereit!
Mit deinen *Helden* ist dein Glückstern
aufgegangen
Durch diese *Heldin* wirckt Er die
beharrlichkeit
[ung. ’kommer lyckans stjärna alltid att lysa’].

Beställningen av den versifierade hyllningen över den avdöde tsar Peter som Sophia Elisabet Brenner tillställde den efterlevande änkan visar förvisso på skaldens välgrundade renommé men den utgör även och inte minst ett intressant exempel på en tillfällesdiktarens arbetsprocess. Fakta, som hämtats ur tillgänglig litteratur eller som här från ett material som tillhandahållits av beställaren, blir rytm och rim och en och annan gång riktigt elegant.⁴²

Blev det någon betalning för denna dikt? Det vet vi ingenting om, kanske var kröningsmedaljen i guld räntkt som ett förskott. Hur som helst visar brev och andra källor att fru Brenner var i stort behov av ekonomiska medel sina sista år, trots att makens inestående lön äntligen betalades ut och trots att hon kanske fick mer än enbart ett löfte om författarpension. Allt är dyrt, även papper att skriva på, klagade hon när hon fick besök. Men hon fortsatte oförtrutet med sin penna. Från åren 1724 och 1725 finns, utöver de båda dikter som sändes till Katarina, enbart två dikter bevarade, men på hennes arbetsbord bör dessa år det stora arbetet med en versifierad passionsmeditation ha legat, den som hon skulle komma att överlämna till ständerna 1727 som tack för författarpensionen. Detta versepos, omfattande över 350 sexradiga alexandrinstrofer, skrevs visserligen på svenska men det illustrerar skaldens förtrogenhet med en genre som hade haft sin storhetstid i Tyskland under 1600-talet. På svenskt språkområde hade det tidigare inte genomförts så konsekvent och så storslaget, men skaldekollegan Jacob Frese skulle inspireras till sina passionstankar och tätt följa i hennes spår.

Något om brev, lärda tidskrifter och andra informationsvägar

En viktig förutsättning bland många till den berömmelse som kom Sophia Elisabet Brenner till del var de goda kommunikationer som vid denna tid fanns i Europa. Rörligheten över språkgränserna var, som framgått, betydelsefull. Den underlättade kontakter och nyhetsförmedling. Om en man – det var oftast en man – satt i sitt stora bibliotek, behövde han för sin beläsenhet och orientering *communicatio*, kanaler för orientering och information om vad som hänt i den lärda världen, på den växande bokmarknaden eller inom olika vetenskaper. För den kvinna som ville erövra en plats i denna lärda värld var det nödvändigt att bli omtalad, citerad, läst och beundrad.

Länge kunde brevskrivandet fylla detta kommunikationsbehov. Brev sändes kors och tvärs i Europa, skrivna på det gemensamma språket latin. Dessa brev hade tack vare sin funktion av informationsutbyte en halvofficiell prägel och kunde samlas till tryckta utgåvor. Det var lärda brev i kraft av funktion, latinet var som de lärdes språk det bekvämaste medlet. Sophia Elisabet Brenner blev själv en skicklig brevskrivare, också på latin; hennes brev till Peter Hedengrahn, som efterfrågat fakta inför sin avhandling i Uppsala 1699 om lärda kvinnor i svensk historia, ger enligt Frederik Christian Schønau i Danmark prov på ”hendes ugemeene Styrke i Latinitæten”, och han skrev vid 1700-talets mitt uppskattande om detta ”hendes overmaade zirlige og nette Latinske Brev”.⁴³ Han hade kunnat fälla samma omdöme om hennes mångåriga korrespondens med hans landsman Otto Sperling d.y., en intressant brevväxling som är bevarad och ingående beskriven.⁴⁴

I och med att informationsflödet under 1600-talet tilltog och det blev allt svårare för lärdomsgiganterna att hålla sig välorienterade, uppstod behovet av periodiska lärda tidskrif-

ter. Senare delen av århundradet såg sålunda en markant ökning av sådana tidskrifter av kortare eller längre livslängd, på latin eller folkspråken, och de kunde utgöra ett komplement till de lärda breven.⁴⁵ Av bevarad förteckning över familjen Brenners bibliotek framgår att flera av dem fanns i hemmet, såsom *Nouvelles de la Republique des lettres*, utgiven från mars 1684 till februari 1687 av Pierre Bayle, fransk filosof och språkman, och *Monatliche Unterredungen einiger guten Freunde*, där Wilhelm Ernst Tentzel åren 1689–1698 i sammanlagt 10 band lät samtalet fiktiva vänner emellan förmedla information om nyheter på bokmarknaden. I biblioteket fanns också exemplar av *Acta eruditorum* som gavs ut i bokmässornas huvudstad Leipzig av Otto Mencke från 1682 till hans död 1707, en tidskrift skriven på latin, närmast inriktad på en internationell läsekrets och på de exakta vetenskaperna.⁴⁶ Latinet som språk hade valts även för *Nova literaria Maris Balthici et Septentrionis*, publicerad i Lübeck och Hamburg åren 1698–1708. Denna tidskrift är av intresse just i detta sammanhang; korrespondent för Stockholm var nämligen Nils Keder, makarna Brenners hängivne medarbetare.⁴⁷ Det är säkerligen hans förtjänst att fru Brenner återkommande uppmärksammas i tidskriften och så berömmade omnämns här. Hennes långa *Carmen Germanicum* över Ehrenstrahls konsteoretiska skrift *Die vornehmste Schildereyen* 1694, uppenbarligen planerad i nytryck år 1700, återgavs oavkortat i tidskriften, och fler exempel kan ges på denna effektiva marknadsföring. Den korta latindikten med anledning av att prästen i Spantekow söder om Greifswald, Wilhelm Lemmin, gifte sig i Stockholm med Elisabet Margareta Brask återges i februariumret 1706, medan kantor Fichtelius i Tyska kyrkan, som uppvaktade samma brudpar med dikter på latin, franska, italienska och tyska, enbart nämns. När Carl Bonde begravdes i juni 1700, visade hon, bland andra, heter det i september samma år, den döde en hedersbevisning i form av

en mycket elegant dikt på folkspråk, *elegantissimo Carmine vernaculo*. När samlingen med skrifter tillägnade olika medlemmar av släkten Blixencron anmäldes i september 1706, är det återigen Sophia Elisabet Brenners bidrag som består ett särskilt omnämnande. Nils Keder var en flitig och lojal korrespondent, och hans egen hyllning på franska av skaldefrun infördes i mars 1701.

De lärda breven och de många nya lärda tidskrifterna avsåg alltså att tillmötesgå behovet av information och orientering. De förmedlade synpunkter i aktuella frågor liksom nyheter om stort och smått. En liknande funktion kan man säga att själva tillfällesdikten hade. Bröllopsdikten lästes upp som en del av bröllopfestens underhållning, som underlag för bordskonversationen, eller – som i Brenners fall – som inlägg i en pågående könspolitisk debatt. Hade den i förväg lämnats till trycket, kunde den delas ut bland gästerna. Så var också fallet med dikter som skrevs med anledning av någons död eller begravning; i många fall finns spår av det svärtade papper som omslöt den dikt som delades ut efter begravningsgudstjänsten, i några enstaka fall finns detta papper kvar.⁴⁸ Dikterna togs med hem och sparades, samlades, kom att ingå i husets bibliotek.

Det en författare skrev nådde med andra ord många. Detta att tillfällesdikten även kunde ha en vidare funktion än att uttrycka sorg eller glädje eller uppskattning över utförd bedrift kan utläsas av bevarade brev eller brevutkast. När Magnus Gabriel De la Gardie i mitten av 1680-talet sitter på sitt Venngarn, isolerad och fjärran från vänner och inflytande, skickar Elias Brenner en hälsning med grevens sekreterare Lorin i Stockholm, han ger upplysningar om fynd av gamla mynt och han bifogar en dikt som hustrun skrivit.⁴⁹ Förmodligen var det den stora dikten till Maria Aurora Königsmarck som tillsammans med syster och kusiner och hovfolk satt upp Racines *Iphigénie* vid hovet i början av året 1684. Elias Brenner

ville nog rikta uppmärksamheten mot den begåvade hustrun, men han önskade säkerligen även hålla Magnus Gabriel De la Gardie, sin vän och välgörare, informerad om vad som hände. Samma nyhetsförmedlande funktion hade de dikter som Elias Brenner några år senare sände till släktingar i Finland; detta framgår av bevarade koncept av brev den 14 februari 1687 till Jakob Bockmöller, svågern i Nykarleby, och till brodern Henrik i Storkyro den 29 maj samma år, i sistnämnda fall gäller det ”åtskillige poetiske Skriffter”.⁵⁰ Dikten förmedlade nyheter, i detta fall dels om Carl Gustaf Oxenstiernas död och begravning 1686, dels om de små prinsarnas död året dessförinnan.⁵¹

*

Till sist detta: i *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen* kunde man den 6 november 1730 läsa följande: ”Die wegen ihrer Gelehrsamkeit so berühmte Frau Sophia Elisabeth Brennerin ist allhier im hohen Alter gestorben, und den 30 Sept. öffentlich begraben worden.”

Sophia Elisabet Brenner, berömd för sin *Gelehrsamkeit*, för sin lärdom och bildning, hade slutat sina dagar. Självfallet var detta en nyhet också utanför den före detta stormakten Sverige och *Neue Zeitungen* uppmärksammade dödsfallet. Tidskriften hade grundats i Leipzig 1715, staden varifrån den första hyllningsdikten kommit 1683 och där den stora bokmässan i påsktid 1713 lanserat skaldens diktsamling. Den ingick i den växande floran av tidskrifter, på latin eller folkspråk, som bör ses som en bidragande orsak till att ryktet om en svensk lärd kvinna hade kunnat färdas vida kring. Nu förmedlades här helt följdriktigt budskapet om hennes död.

Och självfallet skulle en företrädare för den tyska menigheten i Stockholm hylla hennes insats som skald – fortfarande var en tillfällesdiktare värd en elege. En av dem som besjöng den döda var Johan Bernhard Steinmeyer, rek-

tor för Tyska skolan från 1688 fram till sin död 1738 och en synnerligen produktiv tillfällesdiktare. Man kan notera att han tjänstgjorde som rektor lika länge som Brenner var verksam som skald, dock med en förskjutning på åtta år. ”Han kan sägas ha fungerat som officiell skald för den tyska församlingen i Stockholm och en mycket stor del av hans diktning är också på tysk vers”, skriver Per S. Ridderstad i sin avhandling om stenstilen. Men, fortsätter han, ”ju högtidligare tillfället var – och begravningar är alltid högtidliga – desto troligare var det, att han skrev på latin. Latinsk gravskrift: det betydde för Steinmeyer, att stenstilen kom till användning.”⁵² Sophia Elisabet Brenner, som under fem årtionden hälsats som en nordisk Sapfo, en begåvad och lärd och mångspråkig poet och en heder för sitt land, hyllades av honom vid sin bortgång på ett latin, elegant format enligt antik förebild i stenstil.

- 1 Utrymmet tillåter här inte en längre utvikning med redogörelse för den effektiva marknadsföringen av Sophia Elisabet Brenner, f. Weber, som lärd kvinna och poet, men detta bör sägas: i iscensättningen av henne som den lärda kvinnan lades stor vikt vid förtrogenhet med många språk. Latinkunskapen var en förutsättning och kännedom om andra klassiska språk var önskvärd. Bland de många utländska förebilderna fanns exempelvis Anna Maria van Schurman, bevandrad inte bara i latin utan även i grekiska och hebreiska. Ett i avskrift bevarat brev från Sophia Elisabet till Johan Paulinus Lillienstedt, daterat den 31 oktober 1693, avslöjar ambitionen att foga just hebreiska till katalogen över skaldens språk (se denna artikels not 39). Se i övrigt min inledning i Sophia Elisabet Brenner, *Samlade dikter*. 1. *Poetiske Dikter 1713. Text* (Svenska Vitterhetssamfundet 27), Stockholm 2009.
- 2 Sophia Elisabet Brenners samlade dikter är under utgivning. Den första textdelen kom 2009 i samband med 350-årsminnet av skaldens födelse och kommentarerna till dessa dikter planeras utkomma 2013, 300 år efter det att hennes diktsamling kom i tryck. Följande delar kommer att omfatta dels den långa passionsdikten 1727, dels diktsamlingen som utgavs posthumt 1732 och därtill övriga dikter av hennes hand.
- 3 Uppgifterna om den tyska minoriteten i Stockholm liksom om Tyska församlingen och Tyska skolan är hämtade ur Jan Drees, *Die soziale Funktion der Gelegenheitsdichtung. Studien zur deutschsprachigen Gelegenheitsdichtung in Stockholm zwischen 1613 und 1719*, Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, 1986, s. 66–108 med litteraturhänvisningar.
- 4 Ibid. s. 76.
- 5 Heiko Uecker, ”Schwedische Literatur deutsch”, i *Kulturelle Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*. 3. Arbeitgespräch schwedischer und deutscher Historiker in Stade am 6. und 7. Oktober 1989, Stade 1990, s. 89–96. Se även Drees 1986. En artikel av Bo Andersson ger en bakgrund av svensk litteratur på tyska och presenterar fr.a. två tyskspråkiga poeter, Per Brahes boktryckare på Visingsö, Johan Kankel, och Lars Wivalius: ”German Poetry in Seventeenth Century Sweden”, i Bo Andersson & Richard E. Schade (utg.), *Cultura Baltica. Literary Culture around the Baltic 1600–1700*, Uppsala 1996, s. 61–70.
- 6 Samuel Columbus, *En svensk ordeskötsel*. Utgiven med inledning och kommentar av Sylvia Boström, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1963, s. 92. Columbus torde ha skrivit större delen av detta arbete i Paris 1678.
- 7 Ett Tysklandsbesök framskymtar som hastigast i ett brev från Elias Brenner till Olof Rudbeck d.ä., daterat den 16 mars 1699; Brenner aviserar här en resa till Uppsala med sin hustru när sommaren kommer, ”hålst efter hennes Tysklands resor nu merendels äro expedierade”. Brevet är tryckt i Eliel Aspelin, *Elias Brenner. En forskare och konstnär från Karlarnes tid*, Helsingfors: Otava, 1896, s. 179f.
- 8 Valet av tyska som språk var här naturligt; en dikt skrevs på uppdrag av en icke namngiven man som avsåg att förära en adelsdam och hennes döttrar varsin andaktsbok, två dikter skrevs som bön före en förlössning resp. som tacksägelse efter densamma. Den andaktslitteratur som var i bruk i svenskt 1600-tal – och den var omfattande – var till större delen på tyska eller översatt från tyska. Se min artikel ”Att ha sin fröjd hos Gud. Sophia Elisabet Brenner och fromhetens poesi”, i Valborg Lindgärde, Arne Jönsson & Elisabet Göransson (red.), *Wår lärda Skalde-Fru. Sophia Elisabet Brenner och hennes tid*, Lund: Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, 2011, s. 178–207.
- 9 Brenners behandling av det tyska språket har ingående analyserats av Walter Haas i artikeln ”’Du bist nicht fremde hier’. The Language of Sophia Elisabet Brenner’s German Poems”, i Lindgärde m.fl. 2011, s. 328–345.
- 10 ”Das Gesetz des aptum erfüllte sie u.a. durch die Wahl der Sprache”, skriver Uecker 1990, s. 94. Man kan notera, vilket Uecker också gör, att svenska och tyska i några fall vägt lika; Brenner skrev sonetter, en på svenska och en på tyska, över sönerna Märten och Isak som dött 1688 resp. 1689 (av Brenners sammanlagt 24 sonetter är nio författade på tyska), och när de små döda prinsarna Gustaf och Ulrik förärades minnesstoder på vers blev det på tyska medan deras mor, drottning Ulrika Eleonora, vid sin bortgång 1693 besjögs på svenska.

- 11 De dikter som trycktes av Weichmann i *Poesie der Niedersachsen* är alla hämtade ur *Poetiske Dikter* 1713. Om bakgrunden till denna antologi och för register och författarförteckning, se Christoph Perels, Jürgen Rathje & Jürgen Stenzel, *C.F. Weichmanns Poesie der Niedersachsen (1721–1738). Nachweise und Register*, Wolfenbüttel 1983. Kontakten mellan Stockholm och Hamburg hade förmedlats av Samuel Triewald (1688–1743), som i sin satir ”Om dem som inbilla sig wara Poëter” 1708 velat placera Sophia Elisabet Brenner, ”wår Nordiska Sappho”, först bland dem som faktiskt var poeter. Han var med om att grunda Teutsch-übenden Gesellschaft 1715, ett sällskap som verkade blott tre år. Dess litterära kvarlätenkap publicerades av Weichmann. Se Martin Lamm, ”Samuel Triewald och Teutsch-übende Gesellschaft i Hamburg”, i *Personhistorisk tidskrift* 1907, s. 7–12.
- 12 Kommunikationen mellan Striccerius och Brenner finns tryckt dels i samlingen eloger till Brenners ära, *Testimoniorum Fasciculus*, som trycktes samtidigt med *Poetiske Dikter* 1713, dels i *Poetiske Dikter* 1732, s. 98ff.
- 13 En nyskriven, rikt illustrerad och innehållsligt gedigen historik över Tyska skolan har jag fått i min hand efter avslutat arbete med denna artikel, nämligen Jörgen Hedman, *Historien om Tyska Skolan Stockholm inför 400-årsminnet av det kungliga privilegiebrevet av år 1612*, Stockholm 2012.
- 14 Per S. Ridderstad, *Konsten att sätta punkt. Anteckningar om stenstilens historia 1400–1765*, diss., Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1975, s. 253ff.
- 15 Niclas Keder hörde till dem som 1659 donerade medel för läktarmålningarna i Tyska kyrkan, Jan Anrep-Bjurling, *Rättfärdiggörelse genom tro. Läktarmålningarna i Tyska S:ta Gertruds kyrka i Stockholm 1659–1665*, diss., Stockholm 1993, s. 228.
- 16 Nils Keders efterlämnade handskrifter i KB, Fe 13; hans poesier i Fe 13c.
- 17 Se Lindgärde, ”Inledning”, i Brenner 2009, s. XXXVIII.
- 18 Den tryckta minnesdikten över Urban Hiärnes första hustru Maria, som avlidit i december 1690, består av två delar, en dikt med den sammanfattande titeln ”Qwinnokönets Oskrymtade Tårar”, och en dikt som förklarar det kopparstick som bekostades trycket. Detta kopparstick förfärdigades av Willem Swidde, som nyligen kommit till Sverige för att efterträda Herman Padt Brugge i arbetet på Erik Dahlberghs *Suecia Antiqua et Hodierna*. Detta stick förekommer ofta i *Poetiske Dikter*, i samlingen 1713 liksom i den posthuma 1732 där den uttydande dikten ingår. I samlingarna är sticket kompletterat med Urban Hiärnes adelsvapen och Asklepiosstaven som hans läkarattribut. Likaså skrev Brenner en förklaring till titelbladet i Johan von Hoorns lärobok i förlösningkonsten 1696; det kom att omedelbart följa på detta titelblad men inte ingå i någon av hennes diktsamlingar.
- 19 Arvid Hedberg, *Stockholms bokbindare 1460–1880. Anteckningar*, 1. *Tiden från 1460 till omkring 1700*, Stockholm 1949, s. 47f., 146–158. Den äldre Christoph Reuser var troligen bördig från Nürnberg och etablerade sig som bokbindare i Stockholm på 1640-talet. Yrket gick i arv till son och sonson med samma namn.
- 20 Herman Padt Brugge var stickare i Antikvitetskollegium och skulle senare överföra till kopparplåt den frontespis Elias Brenners hade tecknat till sin *Thesaurus Nummorum Sueo-gothicorum* som i ständigt nya och utökade upplagor utkom från 1690-talets början. Fadern Dionysius Padt Brugge förfärdigade kopparsticket till den titelvignet som pryder Samuel Columbus *Bibliske Werld*, tryckt 1687; bilden kompletteras på själva frontespisen av en dikt, undertecknad Samuel Columbus, alltså en text, närbesläktad med *explanatio frontispicii*. Om dessa båda, se Emil Hultmark, Carna Hultmark & Carl David Moselius, *Svenska kopparstickare och etsare 1500–1944*, Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1944, s. 257ff.
- 21 Inget av de båda exemplar som KB äger av utgåvan 1683 eller det som finns i Göteborgs universitetsbibliotek har frontespisen.
- 22 Samuel Åkerhielm, *Anna Åkerhielm (Anna Agri-conia)*, Lund 1970, s. 42f. och s. 22.
- 23 Rydboholmssamlingen E 7754, RA.
- 24 KB (1 Ic Fol. 1691 Königsmarck). Ett tack till Östen Hedin som uppmärksammat mig på denna samling, numera i ett biblioteksband men med von Stiernmans exlibrisetikett bevarad. Anders Anton von Stiernman (1695–1765), adlad 1743, var registrator vid Riksarkivet från 1725 och från 1740 dess sekreterare och föreståndare.

- 25 Se vidare Stina Hansson, *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen. Renässansrepertoarens framväxt, blomstring och tillbakagång*, Göteborg 2011, s. 64, 255.
- 26 Per Hanselli, *Samlade vitterhetsarbeten av svenska författare från Stjernbjelm till Dalin*, 8, Upsala 1867, s. 96, 100f. och 113f. Dessa dikter i avskrift ingår i samlingen ”Fröken Maria Aurora Königsmarcks Poëtiske skrifter på fransöska och tyska” i UUB, Palmsk. 389.
- 27 Hanselli 1867, s. 99; även i Palmsk. 389.
- 28 Se Georg Christian Lehms, *Teutschlands Galante Poetinnen [...] Nebst einem Anhang Ausländischer Dames*, Franckfurt am Mayn 1715; ”die geistreiche und gelehrte Schwedische Gräfin Königsmarck” upptas bland de utländska damerna i det arbete som han också dedicerar henne. Den lärda Maria Aurora, här representerad med en tillfällesdikt, insänd av henne själv, och tre arior, levererade av tonsättaren Reinhard Keiser i Hamburg, behärskar enligt Lehms franska och italienska och kan dessutom läsa något latin.
- 29 Brenners madrigal visar medvetenhet om madrigalen som litterär form; den har elva rader som sig bör och en fullt möjlig madrigalisk rimflätning med ett elegant avslutande rimpar (se bildtexten s. 38 med övers. av Verner Egerland).
- 30 Brevet, som är odaterat, ingår i ”Anhang til Fru Sophia Elisabet Brenners Poëtiska Dikter”, en samling avskrifter (se denna artikel, not 39); övers. Verner Egerland.
- 31 Om det ovanliga namnet Aurora, se Gudrun Utterström, *Dopnamn i Stockholm 1621–1810*, Stockholm 1995; endast ett tiotal belägg under undersökningsperioden kan noteras, däribland Maria Aurora Brenners systerdotter Magdalena Aurora Löfgren, dotter till Carl Löfgren och Sophia Brenner. Maria Aurora Brenner skulle 1720 uppvaktas med en bröllopsdikt av sin mor då hon gifte sig med Carl Ludvig von Schantz; denne ombesörjde sedan utgivningen av Brenners posthuma diktsamling 1732.
- 32 Bruden var dotter till Israel Alftanus, kyrkoherde i Storkyro där han 1672 efterträtt Isak Brenner, Elias far. Hans hustru i andra giftet var systerdotter till Elias Brenner. Dikten är ett av många exempel på den nära förbindelse Elias Brenner upprätthöll med sina släktingar. Dikten finns i separatträck men kom inte att ingå i någon av diktsamlingarna.
- 33 Elias Brenners konceptbok, RA, Genealogica 64.
- 34 Man kan påminna sig den mångåriga brevkontakten mellan Sophia Elisabet Brenner och Otto Sperling d.y. och att den föregåtts av en kraftig marknadsföringsattack mot biskopen på Fyn, Thomas Kingo (se min inledning till Brenner 2009, och Alenius 2011).
- 35 Jacob Bircherod, *Jacob Bircherods Rejse til Stockholm 1720*, utg. av Georg Christensen, Köbenhavn 1924, s. 80.
- 36 Brenner hade ett likartat uttalande i sin gratulationsdikt till Maria Gustava Gyllenstierna 1713: ”Hon [dvs. själen] kiäns wid intet kiön, är hwarken hon ell’ han” (*Poëtiske Dikter* 1732, s. 110); Bo Lindberg, ”’Anden saknar kön’. Ett argument för jämlikhet mellan könen”, i *Lychnos* 1997, s. 9–47.
- 37 Uppgifter hämtade ur Juri Küttner, ”V.N. Tatiščev mission i Sverige 1724–1726”, i *Lychnos* 1990, s. 109–164.
- 38 Uppgift om datum avser gamla stilen, dvs. enligt den julianska kalendern, som ännu var i bruk i Sverige och Ryssland. Enligt nya stilen, enligt den gregorianska kalendern som i stort sett hela övriga Europa vid denna tid gått över till, inträffade tsarens dödsfall den 8 februari.
- 39 Ett stort tack till Mats Rehnström som haft vänligheten att göra mig uppmärksam på detta band med en skatt av Brennerexter. Dikterna liksom några av de brev som här finns i avskrift kommer att ingå i Vitterhetssamfundets utgåva av Sophia Elisabet Brenners samlade dikter.
- 40 Ett vikt blad har under årens gång fallit ur bandet, varför namnet är och kanske förblir okänt på den som en gång riktade sig till Sophia Elisabet Brenner i välformulerade alexandriner. Enbart den långa diktens sista sjutton 4-radiga strofer finns kvar, och det är de som avslutar samlingen. ”Man seer i fremmand land är hennes namn bekant”, heter det i en av dessa bevarade strofer med en formulering som jag valt som underrubrik till detta avsnitt.
- 41 Se tryckt *Förteckning över Carl Ehrenpreus boksamling*, Stockholm 1761 (LUB); under avdelningen *In Quarto* upptas som nr 468, s. 74, diktsamlingarna 1713 och 1732, passionsdikten 1727 samt ”Anhang til Fru Sophia Elisabet Brenners Poëtiska Dikter. *Mscr.*” Om Ehrenpreus, se *SBL* 12, s. 320–328.

- 42 Två andra exempel på hur Brenner gått tillväga i sitt arbete är dels dikten över segern vid Narva där hon nogsamt hämtat uppgifter och ibland även ordvändningar ur officiella relationer om den svenska segern, dels den detaljrika skildringen av aloen som blommade på Noor vintern 1708–1709, där skalden själv hänvisar till sin källa.
- 43 Marianne Alenius, "Sophia Elisabet Brenners modtagelse hos danskerne", i Lindgärde m.fl. 2011, s. 432–485, här s. 473; citat från Schönau, *Samling af Danske Lærde Fruentimer*, Köbenhavn 1753.
- 44 Se Alenius 2011 med litteraturhänvisningar, och Elisabet Göransson, *Letters of a learned lady. Sophia Elisabeth Brenner's Correspondence, with an Editions of her Letters to and from Otto Sperling the Younger*, diss., Lund: Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, 2006.
- 45 En lättillgänglig förteckning ges i Wikipedia under "Liste frühmoderne Zeitschriften". Se därtill bl.a. Asta Ekenvall, "Om de första lärda tidskrifterna", i *Lychnos* 1941, s. 161–190.
- 46 Se vidare Hub. Laeven, *The "Acta Eruditorum" under the editorship of Otto Mencke. The history of an international learned journal between 1682 and 1707*, Amsterdam: APA-Holland University Press, 1990. Laeven ger som bakgrund till Otto Menckes arbete en översikt över tidens lärda tidskrifter. *Acta Eruditorum* fortsatte efter Otto Menckes död under ledning av dennes son Johann Burkhard Mencke.
- 47 Asta Ekenvall, "Eric Benzelius och de utländska lärda tidskrifterna", i *Lychnos* 1950–1951, Uppsala 1951, s. 137–162, här s. 146.
- 48 KB:s exemplar av Sophia Elisabet Brenners kondoleansskrift till Johanna Graffenthal då sonen, den unge Carl Gustaf Blixencron, avlidit i januari 1710, har detta svärtade papper bevarat; svärtning av sådant papper upptas i flera sammanställningar av utgifter i samband med begravningar.
- 49 Jonas Lorin till Magnus Gabriel De la Gardie, 30/4 1684, De la Gardieska arkivet, Släktarkiven, De la Gardie 90:1, LUB.
- 50 Elias Brenners konceptbok, *Genealogica* 64, RA.
- 51 Eftersom Sophia Elisabet Brenners gravdikter över de kungliga barnen inte kom att förmedlas till tryckaren, torde det här vara fråga om dikter av andra författare.
- 52 Ridderstad 1975, s. 256.

Summary

"Doch hat auch Teutschland dich zur Bürgerin erkobren" ("Still, Germany has made you a citizen"): *Sophia Elisabet Brenner, Occasional Poet with Contacts Far and Near*

On her father's side, Sophia Elisabet Brenner was a member of Stockholm's important German-speaking minority and was bilingual as a writer. In this article, I suggest that the German congregation in Stockholm provided important opportunities for contacts and was a culturally stimulating cultural environment; both aspects are on view in her poetry. As a poet and learned woman, Brenner was well-known outside Sweden; the fact of her being commissioned to write a memorial poem on Peter the Great, the czar who had been Sweden's sworn enemy and who had died in 1725, bears eloquent witness to her international fame. A portion of the poem deals with the excellent communications of the times with letters and learned reviews as important means of contact, often composed in international languages such as Latin and German. At the same time, interesting glimpses are given of the working-habits of an occasional poet.

Keywords:

Sophia Elisabet Brenner, occasional poetry, bilingualism